

Yeni dil gerçəklikləri

ORTAQ TURAN DİLİ REALLIQDIR

(Müsaibim AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu Müasir Azərbaycan dili şöbəsinin müdiri, filologiya elmləri doktoru, professor İsmayıl Kazımovdur)

- İsmayıl müəllim, heç ağılıza gəldimi bir vaxt tələbənin sizdən müsahibə alacaq? Tələbənin sizə qibtə hissə necə baxırsınız?

- Bu günün tələbəsi sabahın filoloqu, jurnalisti, müəllimi və alimdir, niyə də olmasın, müsahibə almasın. Mənim bir müəllim kimi borcum tələbənin suallarını cavandırmaq, onu düşündürən problemləri birlikdə çözmək, tələbəni gələcəyə hazırlamaqdır. O öyrənir, dialoqa girir, dialoq mühitində özünü sərbəst aparır, bacarıq və vərdiş əldə edir, bilikləri mənimsəyir, necə sual vermək və nə haqqında soruşmaq qabiliyyəti qazanır. Psixoloji cəhətdən özünü həyata və fəaliyyətə hazırlayır. Bir sözlə, mü-təxəssis kimi yetişir.

«Qibtə» bizim sözüümüz deyil, mənası başqasının üstünlüyünü, uğurunu, xoşbəxtliyini və digər yaxşı, müsbət cəhətlərini görüb, bu əlamətlərin özündə də olmasını arzulamaq, bunların həsrətini çəkmək anlamındadır. Həsəd, özgəsinə olan gözəl xüsusiyyətə sevinc, məmnuniyyət yox, paxıllıq hissədir. Yaxşı müəllim tələbə, yaxşı tələbə də müəllim hörmətlə yanaşır. Qibtə hissi müsbət hissidir. Daha onu bəziləri başa düşmür, başqa yerə yozurlar. Qibtə doğuran cəhətlər bir elmi işçi, müəllim kimi mənə varsa, bu sevindirici bir haldır. Amma çalışmaq lazımdır ki, qibtəni paxıllıq mənasında işlətməyəsən, çünki qibtənin sinonimi paxıllıqdır. Qibtə ilə baxma mənə. Tələbənin mənə qibtə hissə-nə gələndə adi bir şey kimi baxıram, əgər mən auditoriyada hər hansı bir mövzunu dərindən öyrətməmişəm, mənim öyrətmə metodum tələbəni qane edibse, əlbəttə, tələbə müəlliminə oxşamaq istəyər, «kaş mən də müəllimim kimi olaydım» qənaətinə gələr.

- Elmi yaradıcılıq yolunuz haqda qısa məlumat müsahibə üçün pis girir olmaz...

- Elmi yaradıcılıq prosesində problem qoyulması və işçi fərziyyəsi irəli sürülməsi böyük önəm daşıyır. İrəli sürülən fərziyyə eksperimental və ya nəzəri əsaslanma ilə möhkəmləndirilməlidir. Fərziyyə yaradıcılığı istiqamətləndirilməsi, nəyin müşahidə edilməsinin, sübut edilməsinin, izah edilməsinin zəruriliyini müəyyənləşdirir. Yaradıcılıq məncə fenomenal hadisədir, hər kəsə qismət olmur. Bədi, elmi, publisistik və s. yaradıcılıq növləri vardır. Bu yaradıcılıqlar istedad və zəhmət tələb edir. Mənim də elmi yaradıcılıq yolum tələbətillərindən başlanıb. Təvazökarlıqdan uzaq, oxuduğum illərdə TEC-də fə-

al iştirakım, dövrü mətbuatda çıxışlarım müəllimlərimin məni yaxından tanımasına səbəb olmuşdur. Sonra orta məktəbdə dərs deyəndə də kənddən respublika qəzet və jurnallarına yazılar göndərirdim, qeyd-şərtsiz çap edirdilər. Hətta qonarar da göndərirdilər.

...Türk dilləri ixtisasını qazanmışam. Oğuz qrupu türk dillərinin sintaksisini namizədlik işi kimi, Axısqa türklərinin dili mövzusu doktorluq işi kimi müdafiə etmişəm. Yüksək səviyyəli türkoloqların mənim yazılarım haqqında qeydləri məni ruhlandırır: «Onun belə bir mövzunu seçməsi filoloji axtarışlar və xeyirxahlıq baxımından faydalı olmaqla, böyük ərazilərdə yayılmış türk xalqlarının dilinin, qədim abidələrinin, tarix və mədəniyyətinin keçən əsrin 90-cı illərində və əsrimizin əvvəllərində öyrənilməsi ilə məşğul olan rus missionerlərinin işini xatırladır». «Əvvəllər olduğu kimi, bizim elmimiz üçün deyilməmiş sözü filoloq deyir. Bu fikir İsmayıl Kazımov məxsusdur» və s.

- Dilimizin hansı sahələrinin öyrənilməsi problem olaraq qalır? Əgər belə sahələr varsa səbəb nədir? Problemin çətinliyi, yoxsa tədqiqatçı qıtlığı?

- Tətbiqi sahələrə ən çox diqqət yetirmək lazımdır. Nəzəri məsələləri bilib təcrübəyə tətbiq edə bilməmək yaxşı əlamət deyil. Gözəl, mədəni nitqə necə sahib olmağın yollarını, kommunikasiya prosesində mədəni nitqin arqumentlərini öyrənmək lazımdır. Nitqin təsir gücünü mənimsəmək gərəkdir. Elə danışmaq lazımdır ki, qarşıdakını «yerindən oynada biləsən». Düzgün və səhsiz yazmaq bacarmaq! Alim, tədqiqatçı mətni redaktə edə bilmir, yalnız hərf səhvi axtarır. Alim mətn üzərində araşdırma apara bilmir. Qəzet redaktoru redaksiya təzə ayaq açan jurnalistə iki vərəq verir və deyir ki, buradakı səhvləri müəyyənləşdir. Bu, yaxşı təcrübədir.

Fikrimcə, internet sintaksisi öyrənilməlidir. İndi kommunikasiya - şifahi və yazılı - internet ehtiyatları ilə həyata keçirilir. Tələbəni tədqiqatçı kimi yetişdirə bilmirik. Magistratura illərində tələbə verilən mövzunu araşdırma bilmir, nəticədə doktoranturaya qəbul olunan magistrələr bura da istənilən səviyyədə tədqiqatlar apara bilmirlər. Problemin çətinliyi orasındadır ki, bugün yaradıcı kadr hazırlaya bilmirik. Tədqiqat aparmaq üçün yeni, işlənməmiş mövzular verilməlidir və ya istiqamətlər, yanaşmalar dəyişməlidir. Dünən dil vahidinin strukturu öyrənilibse, sabah həmin vahidin semantik-funksional, praqmatik-kommunikativ, koqnitiv, linqvokulturoloji aspektləri mövzu olaraq seçilməlidir. Tədqiqatçı qıtlığı yoxdur, amma bu adı doğruldan mütəxəssislər çox azdır.

- Bəs, dilçilikdə vəziyyət necədir? Əsas mübahisələr hansı sahələrlə bağlıdır?

- Dilçiliyin spesifik dil araşdırmalarını əhatə edən müxtəlif sahələri mövcuddur. Ünsiyyət, anlaşma dilini öyrənmək lazımdır. Bütün dillər üçün ümumi qaydalara bizim dilçilikdə yer verilir. Azərbaycan dilinin öz inkişafı dərindən öyrənilməlidir. Rezonansları və qavrayışları və ya işarə dilləri durumunda işarələrin ekvivalent tərəfləri öyrənilməlidir. Proqramlaşdırma dili öyrənilməlidir. Semiotik mənalər, praqmatik nitq nəzəriyyəsi,

yəni, qarşılıqlı əlaqə zamanı söhbət və müxtəlif humanitar elmlərdə dil qavayışına dair başqa perspektivlər nəzərdən keçirilməlidir. Praqmatika - kontekst və ünsiyyət, anlaşma problemi - kontekstin ünsiyyətə mənə gətirmə yollarını yoxlayan dilçilik sahəsidir. Linqvistik mənanın kontekstdə təfsiri, məzmun mənaya necə təsir edir. Dil konteksti ən vacib məsələdir. Hər şeydən öncə, areal dilçilik öyrənilməlidir. Areal dilçilik (və ya dilçilik coğrafiyası)- dil hadisələrinin yayılma məkanını öyrənən dilçilik sahəsidir. Biz bu gün areal metodlarla Qarabağ toponimlərinin «başına açılan oyunları» öyrənə bilirik. Dialekt və şivələri öyrənə bilirik.

Dildə hər cür yeniliyin meydana gəlməsi dillərin qarşılaşmasının nəticəsidir və buna əsasən dünyanın dilçilik xəritəsini tərtib etmək, dillərin yayılma coğrafiyasını müəyyənləşdirmək mümkündür.

Dilçilik elmi üzrə verilən dissertasiya mövzuları xoşagəlməz deyil. Aktual, həlli vacib olan və çətin mövzulardan qayılır. Vaxtı ilə işlənməmiş mövzular yenedən doktorantlara təklif edilir. Geniş mövzular işlənmək yox, elə mövzular verilməlidir ki, dar çərçivədə və yeni olsun. Rus-Avropa dilçiliyinin ənənələrini Azərbaycan dilçiliyi davam etdirməlidir. Koqnitiv elmi öyrənmə və tədqiq etmək gərəkdir. Azərbaycan dilçiliyinin inkişafının tarixi xronologiyası müəyyənləşdirilməlidir və bugünkü inkişafın isə yeni linqvistik metodlarla öyrənilməsi müasir Azərbaycanşünaslıqda həm türkologiya, həm də dilçilik tarixi baxımından çox böyük əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycan dilində yeni ədəbi dil normaları, normalaşmaları və alışqanlıqları, e-dil, türk dilləri arası ədəbi və avtomatik mətn çevirələri və proqram təminatı kimi məsələlər işıqlandırılmalıdır. Dilçilikdə insan faktoru önə çəkilməlidir. Mübahisəli məsələlərdəndir. Koqnitiv elmdə insan faktoru çox zaman müasir sosial elmlərin ümumi bir elmi araşdırma əsası səviyyəsində irəli çıxarılır. Bu cür bir araşdırma əsası isə insanın intellektinə söykənən dil bağlılıqlarının bundan sonra dünyanın dərk edilməsində bir başlanğıc nöqtəsi yerində araşdırılacağına siqnalını verməlidir.

- Dilçiliklə bağlı hansı sahələr əhəmiyyətsiz görünə bilər? Toponimiya, dialektologiya ...bu kimi sahələrdə tədqiqatlar nə dərəcədə qənaətbəxşdir?

- Dilçiliyin əhəmiyyətsiz görünən sahələri yoxdur. Əgər bir istiqamət mü-kəmməl öyrənilibse, növbəti-yeni istiqamətə keçirməlidir. Əgər elmi idrak prosesi kimi müşahidə öyrənilibse, metod kimi, o zaman bu üsul köhnəlir, yeni linqvistik modelləşdirmə tədqiqatlarına tətbiq olunmalıdır. Sizin əhəmiyyətsiz saydığınız toponimika və dialektologiya sahələrinə linqvistik modelləşdirmə tətbiq edilə bilər. Modelləşdirmə-həmin obyektlərin sxemini yaratmaqdan ibarətdir. Modelləşdirmədən o zaman istifadə olunur ki, ya öyrənilən obyekt bilavasitə müşahidə etmək mümkün olmur, ya da bu obyekt olduqca mürəkkəb xarakterli olur. Az-az dilçilik araşdırmalarında nəinki mürəkkəb səciyyəli olan dil hadisələrini, hətta müşahidəsi çox asan olan sadə dil hadisələrini də modelləşdirmək mümkündür.

- Dilimizin tarixi ilə bağlı əsas mübahisə doğuran məsələlər... əgər mübahisəli məsələlər varsa, bu mübahisələrin bir nöqtədə birləşdirmək ehtimalları varmı?

- Sözünlə əsl mənasında dilimizin tarixi ilə bağlı məsələlərə yanaşmada ehtimalla əsaslandırma üsulu tətbiq olunur. Bu və ya digər dil vahidinin nitqdə ifadəsi ehtimalı dilçilikdə ehtimalla əsaslandırma üsulu kimi qeyd olunur.

Dilimizin tarixi ilə bağlı mübahisəli məsələlərin yaranması binar fikirlərin baş alıb getməsidir. Bir tarixçi və ya dil tarixçisi Azərbaycan ərazisində türklərin əzəli sakinlər olduğunu sübut edərsə, digərləri bunu qəbul etmir, Azərbaycan türklərinin bu ərazilərə gəlmə olduğunu iddia edir.

Qədim dil sistemlərini bərpa edə bilmirlər. Tarixi inkişaf prosesi təcrid olunur və s. Tarixi prosesin gedişi bir çox hallarda tədqiqatçıya bəlli olmur. O, prosesin yalnız son nəticəsini görür, lakin müəyyən qanunauyğunluqları bilməsi ona imkan verir ki, bu prosesin xarakteri və istiqamətini fərziyyə yolu ilə ehtimal etsin. Ona görə dil tarixçilərinin bir çoxu müəyyən qanunauyğunluqları dərk etməklə fikrini «göyörtməyə» çalışır. Dil tarixi faktlarını açmaq ehtimalına söykənir. Dilçiliyi dəqiq elm də saymaq olar. Məruzəçi «daraq» sözünü «da+raq» hecasına bölür. Sözünlə «daramaq» feilindən əmələ gəldiyini qəbul etmir. Çox yaxşı! Şumer mətnlərində işlənen bu sözün «da» hissəsinin hansı mənə ifadə etdiyini izah etmir. Yəni iki fikir- birinci isim yaranıb yoxsa feil meydana gəlib. Mübahisəlidir. Türkoloji ədəbiyyatda da mübahisəlidir.

Universitetlərdə Azərbaycan dilinin tarixini iki istiqamətdə öyrətməyin əhəmiyyəti yoxdur: ədəbi dil, tarixi qrammatika. Bunları birləşdirmək lazımdır. Çünki ədəbi dil tarixinin tədrisində tarixi qrammatika məsələləri bu və ya digər dərəcədə öz əksini tapır. Bu sahədə seminar məşğələlərinin effektiv tədrisi üçün tədris vəsaiti yoxdur. Yazılmış dərslilər doktorluq dissertasiyası səviyyəsindədir, tələbələr mövzuları mənimsəməkdə çətinlik çəkirlər. Lazımdır ki, sadə və aydın Azərbaycan dilinin tarixi dərsliyi yazılsın.

(Davamı var)

Sevinc ALXAN